

О. М. Луговий (Одеса)

**ЩЕ РАЗ ПРО МАВРОКАСТРОН ТА АСПРОКАСТРОН.
«ЧОРНЕ» ІМ'Я «БІЛОЇ» ФОРТЕЦІ?**

Досить добре відомий той факт, що сучасне місто Білгород-Дністровський протягом своєї довгої історії неодноразово змінювало назву. Числені назви, більшість із яких є власне перекладом різними мовами того самого поняття «Біла фортеця» чи «Білий гóрод», сьогодні різноманітно використовуються як брендові та популяризуються. Ми звернемося у цьому огляді лише до питання антонімічної пари грекомовних назв Аспрокастрон та Маврокастрон. Обидві назви мають багату джерельну базу. Однак вже давно дослідники історії середньовічних міст Молдавії перебувають у сумніві щодо того, що одне і те саме місто могло в принципі носити імена протилежних кольорів. І якщо Аспрокастрон, здається, не викликає підозр в своїй ідентифікації, то чим же тоді є Маврокастрон текстів джерел?

Вперше «біла» назва зафіксована за Білгородом у X ст. В трактаті «Про управління державою» василевс Константин Порфірогенет вказав, що в землях пачінакітів (печенігів) від ріки Данастра в напрямку до Болгарії розташовані порожні старовинні фортеці, *кастра*. Перший з цих кастронів названий печенігами Аспрон, як наївно пояснює василевс, «через те, що його камені здаються білими»¹. Чотири інші укріплення носять впевнено тюркські назви і не локалізовані, отже не можуть допомогти і в надійній локалізації Аспрона. Та є всі підстави вважати, що йдеться про колишню Тіру та майбутній Аспрокастрон. Хоча назва Аспрон є грекомовною, але мав

рацію Д. Моравчик, коли припускав, що ця назва є лишень перекладом печенізької².

Серед назв Білгорода згадується також антична *Alba Iulia*, однак схоже, що така його назва була відома виключно Димитру Кантеміру³. Це латинська та сучасна румунська назва трансильванського тезки дністровського Білгорода⁴. Тож печенізький Аспрон є дійсно першою версією «білої» назви. І надалі візантійські автори віддавали перевагу саме їй.

Серед візантійських вказівок на Аспрокастрон в першу чергу згадують переліки єпископств Константинопольського патріархату. З їх числа в *Notitia 17* Аспрокастрон (τὸ Ἀσπρόκαστρον) вміщений одразу двічі. Один серед дванадцяти єпископств Руської митрополії Києва – «Аспрокастрон Великий поблизу Києва» (поза сумнівом, тут йдеться про руський Білгород на Київщині) і ще один – серед семи єпископств Малої Русі: «Аспрокастрон при гирлі ріки Еліссу»⁵. Згадка про цей другий Аспрокастрон міститься виключно в одному манускрипті переліку – в *Parisinus 1356* – в подальших редакціях цього тексту в переліку єпархій Малої Русі його замінив Смоленськ. Текст Нотиції належить до часів правління Андроніка II, отже до 1328 р. В усякому разі перед ліквідацією Галицької митрополії (митрополії Малої Русі) у 1347 р.⁶ Цікаво, що раніша *Notitia 13* (*Atheniensis 1371* та *Sinaiticus 1117*) знає слов'янську назву Київського Білгорода, згадуючи єпископа Πελοῦράδων першим в переліку одинадцяти єпископів тоді ще єдиної митрополії Великої Русі⁷.

Наявність двох Аспрокастронів немало засмучує дослідників, коли в джерелі не уточнюється, про котрий із них йдеться. Яскравий приклад складає згадка про аспрокастронського єпископа Кирила в акті про вибори єпископа Смоленського, що міститься в манускрипті *Cod. Vat. Graec. 840*, датованому XV ст.: «В місяці серпні, 13-го індікту, в рік 6853 (13 серпня 1345 р. – О. Л.) голосування, що відбулося в богоспасенному місті Смоленську в присутності боголюбних єпископів Іоанна Брянського, Кирила Аспрокастронського та за згоди інших. Обирали же три гідних особи відповідно до канонічного порядку. Отримав перевагу та був обраний ієромонах Евфимій, хіротонісований єпископ Евфимій»⁸.

Зазначені у цьому акті єпископії Брянська (колишня Чернігівська) та Смоленська визнавали авторитет існуючої тоді Галицької митрополії (митрополія Малої Русі). В цьому контексті важливо зрозуміти, яке місто назване Аспрокастрон (τὸ Ἀσπρόκαστρον). В. Регель вважав, що йдеться про Білгород Курської землі. Втім Білгород Курський в цей час іще або не існував, або в усякому разі не

мав єпископів. Щодо єпископів Білгорода Київської землі нічого не відомо з моменту руйнування цього міста монголами, окрім його згадки в Notitia 17. Натомість Білгород на Дністрі добре знаний під цим іменем і, як ми вже бачили, належав до митрополії Малої Русі, як і Брянськ та Смоленськ. Тож припущення про те, що Кирил був єпископом саме в Білгороді на Дністрі більш ніж вірогідне. До єпархії Білгорода на Дністрі Кирила віднесла Просопографія Палеологівського часу. Так само вважав і І. Скочилас⁹. Він же уважно аналізував всю історіографію з приводу офіційного статусу Аспрокастро́на та питання приналежності його до Галицької митрополії.

Під назвою Аспрокастро́н Білгород фігурує в листуванні патріарха Константинопольського Матфія з молдавським воєводою Александром у 1401 р.¹⁰ Церковний діяч XV ст. Сільвестр Сиропул розповідав, як через Аспрокастро́н у 1423 р. рухалося посольство Димитрія Палеолога, Матфея Асеня, Дорія та деяких інших архонтів до Угорщини. І той же автор у 1430-і роки іронічно порівнював умови, в яких йому довелося повертатися з Венеції до Константинополя, з умовами «на вантажних галерах, на яких везуть черкеських або скіфських рабів з Кафи або Аспрокастро́на»¹¹. Дуже влучно один з актів 1360 р. кілійського нотаря Антоніо ді Понцо згадує купівлю у «сарацинів» рабині-гречанки *in loco Asperi Castri*¹². Та ж візантійська форма імені міста у родовому відмінку, «ΑΣΠΡΟΚΑΣΤΡΟΥ», відображена на мідних монетах, що в середині XV ст. карбувалися в Білгороді¹³.

Очевидно, що етимологічно назва Аспрокастро́н пов'язана із назвою, зафіксованою перед 1331 р. сирійським істориком та географом Абу-ль-Фідою, Акджа-Карман. За його словами – це невелике поселення на березі моря, населене мусульманами та «невірними», в 5 днях шляху від Ісакчі та в 15 днях шляху від Сару-Кармана (Херсонеса)¹⁴. Кермен (карман) є буквальним перекладом греко-латинського «кастро́н» та слов'янського «город» чи «град» в якості укріпленого місця. Варто при цьому зауважити, що відоме з твору арабського сицилійського географа аль-Ідрісі Аклібо визначається або як викривлена назва Кілії або Лікостомо, але ніяк не може співвідноситися із Білгородом¹⁵.

Часом, але дуже рідко, і італійські автори зверталися до назви Аспрокастро́н. Так, учасник османського штурму Каффи П'єтро Панда розповідав, що по великому святі, влаштованому Ахмет-пашою після взяття міста, флот османів вирушив *al Aspro Castro*, а наземне військо

– до Дунаю, в похід проти Валахії. 4 липня 1475 р. герцог о. Левкас Леонардо Токко, колишній деспот Епіру, доповів про це у Венецію¹⁶.

Однак частіше вони перекладали назву міста латиною і отримували *Albo castro* – назву, котру О. Л. Бертє-Делагард вважав первісною для картографів та мореплавців і тою, з якої через помилку розвинулася форма Мокастро¹⁷. Хоч як важко уявити походження від *Albo castro* всього ланцюжка імен, характерних для портуланів та італійських нотаріальних документів включно із Маврокастро¹⁸, але от єдина згадка Мальвокастро у документі 1290 р.¹⁹ дійсно може бути викривленою формою не Маврокастро, а саме Альбокастро, що пройшло крізь грецьку вимову. *Albo castro* поширена також в латиномовних документах Львівського архіву²⁰, зустрічається в італійських текстах. Саме назва Альбокастро була улюбленою для нотарів ордену св. Франциска. Їх документи стали першими, в яких присутня опозиція двох назв – Альбокастро та Маврокастро, що їх дуже виразно розрізнив польський хроніст Ян Длугош: «Четверта [ріка] Дністер, котрого джерело є в горах Сарматських поблизу замку Собня в Перемишльській землі, а гирло у Морі Великому нижче від Чорного та Білого замків» – *inferius Nigrum et Album Castra*²¹.

Назва Маврокастрон, хоча також має грецьке коріння, однак у візантійських джерелах згадується надійно лише одного разу (не рахуючи «Записку готського топарха»). Вона вперше надійно задокументована в переліку єпископій Константинопольського патріархату 1080-х рр. Лише в одному списку *Notitia* 11 – в *Coislinianus* 211 – вміщений митрополита ó Μαυροκάστρου ήτοι νέας Ρωσίας – «Маврокастро́на або Нової Русі»²². Митрополії тут розташовано у порядку їх виникнення, і розміщення Маврокастро́на між митрополіями Дрістри та Назіанзи досить чітко говорить про час утворення його митрополії між 1059 та 1071 рр. А. Поппе доводив, що тут йдеться про новозасновану митрополію в Чернігові²³. Із ним погоджується Ж. Даррузес²⁴. І це попри те, що грецькі джерела обізнані із слов'янською назвою міста – Τζερνιγῶνα (*DAI*, 9), Τζερνιγῶνον (*Notitia* 13) та ἡ Τζερνιγῶβη (*Notitia* 17). Натомість І. Скочеляс вбачав у Маврокастро́ні цього раннього переліку митрополій Константинопольського патріархату вказівку не на Чернігів, а саме на поселення в усті Дністра, однак категорично не ототожнюючи його із Білгородом-Аспрокастроном. На думку І. Скочеляса – це раннє, власне найраніше, повідомлення про Чорний город, Чарніград²⁵, якому присвячено вміщену у цій же збірці статтю О. Білецької.

Декілька джерел вказують на Маврокастро як на місце мученицької смерті від рук болгар брата Анджело де Сполето, кустодія францисканських монастирів Газарії, що за визначенням Дж. Голубовича відбулося у 1314 р.²⁶ Ця історія сама по собі має стати сюжетом для окремої історичної розвідки. Прив'язка цих подій до устя Дністра та до подальшої тимчасової заборони торгівлі у Болгарії прийнята зараз багатьма дослідниками²⁷, хоча й не є незаперечною.

Л. Ваддінг під тим самим 1314 р. опублікував перелік представництв міноритів в кустодіях Північної та Східної Тартарії. У Північній Тартарії поряд із Кафою, Солдайєю, Чембало та Сараєм представлений також *Marum castrum*²⁸, про який О. Берт'є-Делагард справедливо зазначив, що «позволительно сомневаться», що тут йдеться про Маврокастро²⁹.

Натомість фактично всі картографічні пам'ятки, італійські та каталонські портулани, починаючи від карт, створених генуезцем на венеційській службі П'єтро Весконте у 1311–1321 рр.³⁰, зазначають саме Маврокастро і розміщують його переважно на правому березі Дністра, в той час як сам Весконте на різних своїх картах розміщує Маврокастро на різних берегах Дністра³¹.

Питання місцезнаходження Маврокастро викликало в історіографії жваву та емоційну дискусію. Найсвіжіший огляд історіографії питання пропонує Л. Редван³², прибічник того, що Аспрокастрон та Маврокастрон первісно були двома візантійськими фортецями XIII ст., навколо яких склалися торговельні поселення, однак пізніше були сильно сплутані у джерелах. Він вказує на те, що традиція ідентифікації Маврокастро та Альбікастро з Аспрокастроном сходить до Н. Йорги і врешті більшість румунських істориків визнавали цю ідентифікацію коректною. На межі 1930 та 40-х рр. проти такого отождолення виступив Я. Бромберг, котрий аналізував декілька можливих локацій Маврокастро, в тому числі і ту, що локалізує його безпосередньо на схід від Дністра³³, однак наголошував на тому, що у середні віки загалом декілька пунктів були відомі як Маврокастрон, один із яких, вірогідно, був розташований в Криму. Я. Бромберг демонструє повне недовір'я до інформації протуланів, вказуючи на частіше вживання поняття Монкастро, яке він поводить із Альбікастро, ніж Маврокастро, як і на те, що з одного боку портулани не настільки точні, щоби можна було побачити точне місцезнаходження міста, а по друге, на те, що деякі все ж розміщують Маврокастро на східному березі Дністра. Ідеї Я. Бромберга піддав нищівній та дуже емоційній критиці Н. Бенеску, котрий доводив ідентичність Маврокастро низки венеційських документів 1435-

1439 рр. генуезькому Монкастро, тобто Білгородові³⁴. Втім Н. Бенеску, як і пізніше Л. Редван, звернули увагу лише на найбільш вразливу, кримську версію розташування Маврокастро.

Більш важливою з думок Я. Бромберга є вказівка на розрізнення Білого та Чорного замків в документах францисканців, якій Н. Бенеску по суті нічого не протиставив. Під 1400 роком Л. Ваддінг вміщує ще один перелік провінцій, кустодій та осередків міноритів. Тут ми зустрічаємо як *Albi Castri*, так і *Maurum Castrum*. Перший – у руському вікаріаті (*Vicaria Russiae*), в одному ряду зі Львовом, Коломисю, Галичем, Серетом, Кам'янцем та впритул до Лікостомо. Другий – в кустодії Сарая вікаріата Північної Тартарії, при цьому поряд в цій же кустодії помітні Солхат, Карасу, Чембало, Тана тощо³⁵. Цей документ беззаперечно вказує на існування двох монастирів у двох різних населених пунктах, розташованих, найвірогідніше, у двох різних державах. Наскільки можна судити, це перший документ, що говорить про Маврокастро, як окрему від Білгорода локацію, але не останній. В подальшому протягом всього XV ст. документи, що походять з Польщі та Литовського князівства, постійно фіксують наявність Чорного града саме на Схід від Дністра³⁶. Вони не дозволяють пристати до думки тих дослідників, які вважають Аспрокастрон та Маврокастрон двома різними топонімами, однак на одному, правому березі Дністра³⁷. Це припущення вимушує уявити ситуацію, коли на двох берегах Нижнього Дністра існували два населені пункти, що різними мовами звалися «Чорними», що уявляється досить проблематичним.

Останній рефрен щодо місця розташування Чорної фортеці надають турецькі документи, що знають укріплення Кара-керман³⁸. Зокрема, нещодавно опубліковано довідку щодо місця розташування паланки (укріплення) Каракерман, датовану 1765 р. За цим документом Каракерман співпадає з укріпленням Ходжабей (суч. Одеса). А район цієї паланки охоплював шляхи від Ходжабея до Озі (Очакова) та Айранджи, шлях до Аккермана та суч. Паланки через верхів'я Дальницької долини і шлях до Міяк (Маяк)³⁹.

Хоча обидві найдавніші відомі з джерел форми Аспрокастрон та Маврокастрон є візантійсько-грецькими за походженням, однак завдяки вказівці трактату «Про управління імперією» Константина Порфірогенета стає зрозумілим, що першими назву Білому городу дали не ромеї, а печеніги. Відповідно її витоки варто шукати у тюркській культурі, кольоровій символіці та географічних уявленнях. Протягом XIV ст. складається ситуація коли одні джерела знають лише Аспрокастрон, а інші – лише Маврокастро. З самого же початку

XV ст. великий спектр різноманітних джерел незалежного одне від одного походження: францисканські, польські, литовські та руські тексти, нарешті весь комплекс османських джерел – чітко розрізніє ці два населені пункти, протиставлені одне одному своїми назвами та вочевидь розташовані на різних берегах Дністра, утворюючи територіальну протилежність. Змішують їх, розміщуючи Маврокастро на березі Аспрокастро, майже виключно італійські картографи, єдина група джерел, пов'язаних спільною традицією, що сходиться до П'єтро Весконті, котрий сам не був певен щодо точного його розташування.

¹ Constantine Porphyrogenetus *De administrando imperio* / ed. G. Moravcsik. Dumbarton Oaks, 1967 (DFHB, 1). P. 168.

² Moravcsik G. *Byzantinoturcica I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*. Leiden, 1983. P. 76. При цьому він вважав, що Аспрон має стояти на Дніпрі, а не на Дністрі. В російському перекладі: Константин Багрянородный. *Об управлении империей* / под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. М., 1991. С. 157 – ототожнення з Білгородом-Дністровським прийнято беззастережно.

³ Дмитрий Кантемир. *Описание Молдавии*. СПб., 2011. С. 36, 39, 42, 53.

⁴ Див. наприклад: Christophori Cellarii Smalcaldensis *Geographia Antiqua*. V ed. Londini, 1731. P. 71; Bromberg J. Review for O. Halecky, Gilbert de Lannoy and his Discover of East Central Europe, *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, vol. II, N2, 1944 and Petras Klimas, Ghillebert de Lannoy in *Medieval Lithuania*. New York, 1945 // *Speculum*, vol. 20, no. 4, 1945, p. 490-491.

⁵ *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* / J. Darrouzes. Paris, 1981. P. 403; Див. також: Сковчиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу // *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4. 2011. С. 258-260. Назва ріки Еліссу утруднює ідентифікацію міста. Зазвичай це – Дніпро, але в даному випадку мусить позначати Дністер.

⁶ *Notitiae episcopatum...* p. 180-181.

⁷ *Notitiae episcopatum...* p. 367.

⁸ Васильевский В. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феофане в ватиканском греческом сборнике // *ЖМНП*, ч. 255. 1888, февраль. Научный отдел. С. 445-463 (перевод фрагмента на с. 451); Schreiner P. *Die byzantinischen Kleinchroniken (Chronica byzantina breviora; CFHB XII-1)* I. Wien, 1975. 602-608 (606).

⁹ Сковчиляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // *Ruthenica*. VIII. 2009. С. 129; Сковчиляс І. Галицька митрополія... С. 260.

¹⁰ Acta et diplomata Graeca Medii Aevi / F. Miklosich et I. Müller. Vol. II. Vindobonae, 1862. P. 528-530.

¹¹ Сильвестр Сиропул. Воспоминания о Ферраро-Флорентийском соборе (1438-1439) / пер. А. Занемонца. СПб., 2010. С. 9, 309.

¹² Gênes et l'Outre-mer / M. Balard. T. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò. École des hautes études en science sociales, 1980. P. 83-86.

¹³ Полевой Л.Л. Редкая серия молдавских городских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в. // Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. Кишинев: Штиинца, 1990. С. 165-180; Беляков А.С. Медные монеты белгородской чеканки середины XV в. // Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. Кишинев: Штиинца, 1990. С. 180-184;

¹⁴ Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. М., 2000. С. 210.

¹⁵ Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999. С. 156-158.

¹⁶ Documento XIX // Codice diplomatico delle Colonie Tauro-Liguri... ordinato dal P. Amedeo Vigna. – Atti della Società Ligure di storia patria. Vol. VII, parte II, fasc. II. 1881. P. 475-477.

¹⁷ Бертье-Делагард А.Л. К вопросу о местонахождении Маврокастропа «Записки готского топарха» // ЗООИД. 1919. Т. XXXIII. С.16.

¹⁸ Руссев Н.Д. На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII-XIV вв. Кишинев, 1999. С. 64-65.

¹⁹ Gênes et l'Outre-mer / M. Balard. T. II. Les actes de Caffà du notaire Lamberto di Sambuceto (1289-1290). Paris, 1973. P. 203.

²⁰ Rădvan L. Op.cit. P. 475.

²¹ Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae, librum I. Varsovie, 1964. P. 75.

²² Notitiae episcopatum... p. 344.

²³ Poppe A L'organisation diocésaine de la Russie aux XIe -XIIe siècles // Byzantion. Vol. 40, No. 1, 1970. P. 180-181.

²⁴ Notitiae episcopatum... p. 120-125

²⁵ Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород... С. 124; Скочиляс І. Галицька митрополія ... С. 258.

²⁶ Wadding L. Annales minorum seu Trium ordinum a S. Francisco institutorum. Ed. 2. T. VI. Romae, 1733. P. 96, 228; Golubovich G. Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano. T. III. Firenze, 1919. P. 65-66, 72; Хаутала Р. Два письма францисканцев из Крыма 1323 года: латинский текст, русский перевод и комментарии // Золотоордынская цивилизация. №7, 2014. С. 91, 96. Див. також: Тунманн. Крымское ханство / пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С. Л. Белявской. Госиздат Крым.АССР, 1936. С. 37, 87; Бертье-Делагард А. Л. Указ.соч. С. 7-8.

²⁷ Див. напр.: Руссев Н.Д. Указ.соч. С. 62-64.

²⁸ Wadding L. Annales minorum... T. VI. Romae, 1733. P. 227.

²⁹ Бертъе-Делагард А.Л. Указ.соч. С.8. Впрочем непосредственно с Анналами миноритов он не знаком.

³⁰ Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье, конец XIII–XVII в. М., 2011. С. 157, 288 и далее. Гордеев А. Ю. Аналіз топонімів регіону Чорного моря на картах-портоланах П'єтро Весконтє 1311–1321 років // Вісник геодезії та картографії, 2013, №5 (86). С. 40.

³¹ Фоменко И. К. Указ. соч. С. 51, рис. XXX.

³² Rădvan L. At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities // transl. by V. Cîrdei. Brill, 2010. P. 473-484.

³³ Bromberg J. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia // Byzantion. Vol. 13, No. 1, 1938. P. 55-57.

³⁴ Bănescu N. Fantaisies et réalités historiques (Réponse aux «Toponymical and Historical miscellanies» de M. Bromberg) // Byzantion, Vol. 13, No. 1, 1938. P. 73-90 (esp. P. 89-90); Bănescu N. Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă // Academia Romane, Memoriile secțiunii istorice. Seria III, tomul. 22. 1939-1940. P. 165-178.

³⁵ Wadding L. Annales minorum... T. IX. Romae, 1734. P. 232-233.

³⁶ Cazacu M. A propos de l'expansion Polono-Lituanienne au Nord de la Mer Noire aux XIVe – XVe siècles: Czarnigrad, la "Cité noire" de l'embouchure du Dniestr // Passé turco-tatar. Présent soviétique. Études offerts à Alexandre Bennigsen. Louvain-Paris, 1986. P. 99-122; Белецкая О. В. «Czarnigrod, ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat...» (Черный город в XIV-XVI вв.) // СП. Вип. XIII. 2021. С. 48-56.

³⁷ Соціально різними їх вважає: Papacostea Ș. Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale // Revista Istorică, vol. VI, no. 11-12. 1995. P. 911-915. Територіально різними: Сапожников И. Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: Морской порт и замок в устье Днестровского лимана // Едінко. Науковий щоквартальник №3 (19). Т. 1. 2017. С. 5-13.

³⁸ Петрунь Ф. Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. 1928. № 6. С. 155-175.

³⁹ Витяз з архіву османської канцелярії щодо місця знаходження та розбудови Каракерману–Ходжабея (28.I.1765) // Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса, 2015. С. 231-232.